

Пагута Т. І., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЛЬ МИСТЕЦТВА В ЕСТЕТИЧНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

***Анотація.** У статті досліджено роль початкової школи в естетичному розвитку особистості молодшого школяра; розкрито особливості молодшого шкільного віку щодо сприймання засобів мистецтва; обґрунтовано значення мистецтва як засобу естетичного розвитку молодшого школяра; показано вплив художнього слова, архітектури, музики, театру, кіно, образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва на естетичний розвиток молодших школярів.*

***Ключові слова:** естетичний розвиток, мистецтво, молодший школяр, художнє слово, музика, архітектура, театр, кіно, живопис.*

***Аннотация.** В статье исследована роль начальной школы в эстетическом развитии личности младшего школьника; раскрыты особенности младшего школьного возраста относительно восприятия средств искусства; обосновано значение искусства как средства эстетического развития младшего школьника; показано влияние художественного слова, архитектуры, музыки, театра, кино, изобразительного, декоративно-прикладного искусства на эстетическое развитие младших школьников.*

***Ключевые слова:** эстетическое развитие, искусство, младший школьник, художественное слово, музыка, архитектура, театр, кино, живопись.*

***Annotation.** In the article the role of the primary school in the aesthetic development of a primary school child personality is investigated; the features of primary school age in relation to perception through art are disclosed; reasonable value of art as a means of aesthetic development of younger pupils is substantiated; the author reveals the impact of artistic expression, architecture, music, theatre, cinema, fine arts, decorative and applied art on the aesthetic development of primary school children.*

***Keywords:** aesthetic development, art, junior pupils, artistic expression, music, architecture, theatre, cinema, painting.*

Естетичний розвиток особистості відігравав і відіграє важливу роль в житті особистості на будь-якому етапі її становлення. Він вимагає наявності спеціально організованого педагогічного впливу на почуття і свідомість індивіда через провідні види його спілкування й діяльності. Оточуючий

світ постійно змінюється. Нові досягнення в різних галузях, з якими стикається людина, спонукають її розвиватися в різних напрямках, зокрема, й естетично.

Особлива роль в естетичному розвитку належить початковій школі, де закладається фундамент підготовки до життя, забезпечується інтелектуальне, духовне й фізичне становлення особистості. У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо-творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Ми розділяємо думку О. Везумської, що, на жаль, сьогодні рівень естетичного розвитку молодших школярів ще не повною мірою відповідає вимогам часу. Тому треба в загальноосвітньому навчальному закладі зосередити увагу на розв'язанні цієї проблеми. Допоможе у вирішенні цієї проблеми врахування вчителем особливостей естетичного розвитку молодших школярів. Учитель початкових класів стоїть у витоків тривалого і складного процесу розвитку і становлення особистості. Чим раніше дитина навчиться дивуватися і радіти всьому живому, розуміти красу природи, мистецтва, співчувати переживанням авторів музики, живопису, слова, тим яскравіше, унікальніше і розвиненіше буде дитина як особистість [1].

В процесі дослідження робіт провідних вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: А. Ананьєва, А. Бакушинського, В. Бутенка, В. Вільчинського, В. Воронова, І. Зязюна, Л. Масола, А. Мелік-Пашаєва, З. Новлянської, Т. Цвеліх, В. Юркевича, Б. Юсова та ін., ми прийшли до висновку, що естетичний розвиток молодших школярів вимагає достатньої інтелектуальної основи. Відповідний інтерес для нашого дослідження мають доробки Н. Анищенко, Є. Антонович, Т. Голінської, А. Дмитрієвої, С. Дегтярьової, Ю. Калягіна, Б. Неменського, Г. Тарасенко, Г. Шевченко та інших учених, які розглядають питання інтеграції мистецтв в естетичний розвиток школярів. Взаємовплив мистецтв у межах реалізації теорії розвивального навчання відображено в працях К. Крутецького, Ю. Протопопова, Ю. Полуянова, Л. Рилової, Ю. Фохт-Бабушкіна.

Дослідження загальної та вікової психології, психології мистецтва В. Алексєєва, Г. Балла, І. Бежа, М. Боришевського, О. Запорожець, Л. Виготського, М. Гальперіна, О. Леонтєва, В. Москалець, В. Ядова та ін. сприяли визначенню психологічних аспектів формування естетичних почуттів, мислення, розвитку можливостей молодших школярів, умов їх художньо-творчої самореалізації.

Мета нашої статті полягає у розкритті ролі різних видів мистецтва в естетичному розвитку молодших школярів.

Як зазначається у Великій психологічній енциклопедії та психологічному словнику, естетичний розвиток – це розвиток здатності переживати різні явища дійсності як прекрасне [2].

Естетичний розвиток – об'єктивний процес набуття людиною якостей та властивостей. Він відбувається не тільки під дією цілеспрямованих зусиль суспільства по формуванню в особистості багатой духовної сфери, а й під впливом усієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних умов життя індивіда, у тому числі часто випадкових і несприятливих факторів.

Як зазначає О. М. Везумська: «естетичний розвиток завжди був однією з важливих складових гармонійної особистості, її взаємодії з навколишнім середовищем. Він вимагає наявності спеціально організованого педагогічного впливу на почуття і свідомість індивіда через провідні види його спілкування й діяльності. На жаль, сьогодні рівень естетичного розвитку молодших школярів ще не повною мірою відповідає вимогам часу. Тому треба в загальноосвітньому навчальному закладі зосередити увагу на розв'язанні цієї проблеми. Допоможе у вирішенні цієї проблеми врахування вчителем особливостей естетичного розвитку школярів. Естетичний розвиток особистості – це постійний процес удосконалення упродовж усього життя» [1].

Одним із засобів естетичного розвитку є мистецтво, особливістю якого є універсальність впливу на особистість по всім напрямкам. Мистецтво виховує в дітях не лише потребу художньої насолоди, а й здатність творчого ставлення до всіх природних та суспільних явищ.

Існує декілька видів мистецтва: література, музика, зображувальне мистецтво, театр, кіно, хореографія, архітектура та інші. Специфіка кожного виду мистецтва в тому, що художній образ створюється особливими, специфічними художніми засобами і матеріалами: словом, звуком, рухом, фарбами, різними природними матеріалами. Кожен вид мистецтва своїми специфічними засобами здатен породити надто виразний художній образ, який не потребує у допоміжних засобах. Разом з тим різні види мистецтва взаємодіють, посилюючи загальну естетичну дію на людину [3, с. 103].

Мистецтво являє собою не просто художнє відображення життя, але і найбільш цілеспрямовану і реалізовану форму естетичного відношення до дійсності [4, с. 33].

Згідно Концепції національного виховання, одним із основних завдань загальноосвітньої школи, є «формування основ естетичної культури, розвиток естетичного досвіду особистості, її художніх здібностей; оволодіння цінностями і знаннями в галузі світового і народного мистецтва, музики, архітектури, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури, побуту, ремесел, гри; розвиток почуття прекрасного, формування здатності розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії, красу і багатство природи; здібність до творчої діяльності в різних видах мистецтва» [5, с. 141].

Особлива роль в естетичному розвитку належить початковій школі, де закладається фундамент підготовки до життя, забезпечується інтелектуальне, духовне й фізичне становлення особистості. У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо-творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Молодший шкільний вік у дітей – це найбільш сприятливий період для всебічного розвитку особистості. Будь-які намагання естетичного виховання у старших класах не можуть компенсувати того, що втрачено у початкових класах. Причиною низького рівня естетичного розвитку у дітей початкових класів можна вважати не особливості їх розвитку, а малоефективні методи роботи педагогів. Для того, щоб цілеспрямовано формувати естетичну культуру школяра, учитель повинен чітко усвідомлювати, з чого складається ця культура, які психологічні і педагогічні процеси покладені в її основу і як ці фактори впливають на дитину.

Дослідження [3] свідчать про те, що завдяки належній роботі з молодшими школярами, у них вдається сформувати досить високий рівень розуміння краси навколишнього світу, творів народного декоративно-прикладного мистецтва.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти «основними завданнями освітньої галузі «Мистецтво» у початковій школі є пробудження у дітей інтересів до мистецтва, залучення до художньо-творчої діяльності. Дана галузь спрямована на залучення школярів до творчої діяльності в музичному, образотворчому, хореографічному, театральному та екранних видах мистецтва. На основі такої взаємодії різних видів мистецтв у школярів формується цілісне художнє світосприймання і світовідчуття, система естетичних ідеалів і смаків, почуття реальної відповідальності та збереження культурних надбань суспільства» [5, с. 100].

Уже в молодшому шкільному віці естетичний розвиток дітей засобами мистецтва забезпечується на уроках читання, музики, образотворчого мистецтва, хореографії. Естетичний розвиток здійснюється не лише в процесі навчання, але і в позаурочний час: шляхом організації самостійного читання художньої та науково-популярної літератури, участі у гуртках художньої самодіяльності, перегляду телепередач, відвідування кіно, театру, цирку, концертів та фестивалів.

Розглянемо вплив кожного із видів мистецтва на естетичний розвиток молодших школярів.

Художня література – це мистецтво слова. Воно естетично відображає світ у художньому слові. Художня література порівняно з іншими видами мистецтва найбільш повно і всебічно відображає дійсність. Читаючи

художню літературу, учні початкових класів пізнають красу рідного слова, специфіку художньої мови. Читаючи літературні твори, учні пізнають процес розвитку мистецтва слова, свою історію, красу людських взаємин, у них виникає естетичне ставлення до літературних героїв, природи, науки, суспільних процесів, прагнення наслідувати їх. Слово вчителя допомагає учням правильно сприймати твір, відчутти силу і красу його образів, зрозуміти естетичні погляди нашого народу. Використовуючи епітети, метафори, порівняння, уособлення тощо, автори художніх творів створюють живу картину дійсності.

Молодші школярі не мають великого досвіду спілкування з художньою літературою. Вони вперше серйозно і послідовно звертаються до неї на уроках читання і в процесі позакласної роботи з читання. Уроки читання збагачують дитину знаннями, які пробуджують її почуття, викликають у неї бажання стати кращою, зробити щось добре, допомагають усвідомити кращі людські риси: любов до природи, чесність, скромність, працьовитість, виховують моральні якості, культуру поведінки, формують особистість. Але зустріч із справді прекрасним приносить не лише почуття милування і заспокоєння. Краса – це заклик жити та діяти, ставати кращими, добрішими. Успіх полягає в удосконаленні самого уроку. А вдосконалювати урок – обов'язок кожного учителя.

На уроках читання діти аналізують художній твір. Аналіз літературного твору – невід'ємна частина цілісного пізнання, що базується на знанні тексту, загального характеру творчості письменника, розуміння спільних закономірностей літературної творчості. Творчий аналіз – засіб формування в дитини цілісного образного, емоційного, ідейного естетичного уявлення про твір. Джерелом естетичної дії літературного твору є його художність. Як зазначав В. Белінський, художній твір повинен представляти собою єдність історичного і естетичного. Естетичність твору полягає в майстерності автора за допомогою виразних засобів показати красу природи, людських відносин тощо.

Музика – вид мистецтва, який відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Музика в системі мистецтв займає особливе місце завдяки безпосередньому комплексному впливу на людину. Дослідження показують, що музика впливає і на психіку, і на фізіологію людини, що вона може здійснювати заспокійливий та збудливий ефект, викликати різноманітні емоції. У зв'язку з цим в системі естетичного виховання музика має велику роль в розвитку загальних психічних властивостей, у вихованні емоційної чутливості, морально-естетичних ідеалів особистості, особливо у дітей.

Музика збуджує у дітей різноманітні почуття, від простого задоволення до глибокого морального переживання, вона допомагає формувати смаки, ідеал і впливає на формування поведінки в дитини. «Музика – це мова

почуттів, – писав В. О. Сухомлинський. Пізнання світу почуттів неможливе без розуміння й переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику й діставати насолоду від неї. Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури [6, с. 553]. Музика, співи мають для дітей безпосереднє морально-виховне значення, тому що в результаті переживання виникають у дітей високі патріотичні, моральні, естетичні, ліричні почуття, які об'єднують і згуртовують дітей в єдиному піднесенні. В. Сухомлинський казав, що «музика й співи в школах – не тільки навчальний предмет, а й могутній засіб виховання, який міг надати емоційного й естетичного забарвлення всьому духовному життю людини».

Виховне значення музики тим сильніше, чим краще у молодших школярів розвинутий музичний слух, художні потреби до музичних творів, чим частіше вони залучаються до музичної діяльності.

Враховуючи це, програма з музики в початкових класах передбачає розвиток музичного слуху на основі співу, прослуховування музики та проведення багатогранної виховної роботи із використанням музичних творів.

Уроки музики поєднуються із заняттями в гуртках художньої самодіяльності в процесі позакласної та позашкільної роботи. Все це веде до розвитку цілеспрямованого сприйняття учнями музичних творів, розуміння й естетичної оцінки ними музичного образу. Система знань, умінь і навичок в учнів активізує музичні асоціації, сприяє осмисленому сприйманню музичних творів.

У процесі ознайомлення дітей із музичним мистецтвом потрібно приділяти особливу увагу розвитку у молодших школярів сприйманню й оцінці музичних творів, формуванню естетичного відношення. Автори посібника «Основи естетичного виховання» зазначають, що одним із основних завдань музичного виховання є формування інтересу і любові до музики, до такого спілкування з нею, яке буде сприяти естетичній насолоді музикою, до розуміння її змісту [7, с. 48].

Навчальна програма в початкових класах передбачає вивчення музичної грамоти, формування музичних умінь, навичок читати ноти, розвивати слухові і вокальні дані учнів. Значна увага приділяється українській музиці: народні пісні, обробки її композиторами, творам композиторів для дітей, різним музичним жанрам. У початковій школі діти знайомляться з творчістю таких композиторів як В. Моцарт, Л. Бетховен, Ф. Шопен, М. Глінка, П. Чайковський, Д. Кабалевський, М. Леонтович, М. Лисенко, М. Степовий та інші.

У молодшому шкільному віці багато дітей досить точно можуть відтворити мелодію, правильно визначити її характер, дати естетичну оцінку музичному твору, здатні емоційно переживати прослуханий твір, розуміти його «мову», але для цього завдання вчителя полягає в тому, щоб

навчати дітей бачити прекрасне в музиці. Як зазначає М. Таборідзе, увесь навчальний процес повинен бути спрямований на те, щоб на заняттях діти могли не тільки пізнавати виразні сторони музичного твору, а й орієнтуватися у його структурі, для того щоб виробити конкретні навички для осмисленого сприйняття музичних творів [8, с. 37].

Важливе місце в розвитку молодшого школяра займає образотворче мистецтво. «Твори образотворчого мистецтва, – писав В. Сухомлинський, – утверджують в юній душі почуття величі й краси людини, підносять особистість в її власних очах» [9, с. 557].

Образотворче мистецтво сприяє розвитку в молодших школярів образного мислення, асоціативного досвіду, художньо-творчої уяви. Воно певним чином впливає на внутрішній світ дитини, сприяє залученню її до сфери людських емоцій, виховує в ній здібність орієнтуватися у навколишньому житті, пробуджує сприйняття прекрасного.

Основним завданням занять образотворчим мистецтвом з дітьми молодшого шкільного віку є збагачення і уточнення дитячих уявлень про предмети і явища природи, про оточуючу дійсність, про життя людей, про рідну країну. Знайомлячи дітей з образотворчим мистецтвом, необхідно заохочувати їх до занять малюванням та іншими видами даного мистецтва. Тільки на цій основі ми можемо розвивати поступово усвідомленні естетичні почуття, художній смак, які необхідні дитині для творчості. Образотворче мистецтво сприяє розвитку особистісних якостей, таких як відчуття краси та гармонії, здатності емоційно відгукуватись на різноманітні вияви естетичного у навколишньому світі, вміння бачити прекрасне у спостережуваних явищах та усвідомлювати його, потреба в спогляданні та милуванні.

Ознайомлення з творами образотворчого мистецтва спрямовується передусім на задоволення пізнавально-інформативних потреб та формування в учнів уявлень про: місце та значення образотворчого мистецтва в житті людини і суспільства; вплив цього виду мистецтва на розвиток загальної та естетичної культури особистості; особливості діяльності художників, які працюють або працювали у різних жанрах, напрямках та стилях мистецтва; місце образотворчого мистецтва в структурі інших видів мистецтва (кіно, театр, телебачення, література тощо); роль українського образотворчого мистецтва в процесі виховання естетичних, патріотичних, моральних почуттів, ідеалів, оцінок особистості.

На уроках образотворчого мистецтва ми знайомимо дітей з різними його жанрами: живописом, архітектурою, скульптурою, графікою декоративно-прикладним мистецтвом. Уроки образотворчого мистецтва мають велике значення в естетичному вихованні учнів. Засобами живопису, скульптури, графіки, архітектури розкривається краса життя, природи, суспільства, виражаються найвищі думки, почуття, прагнення, засуджується усе підле і ганебне. Здатність розуміти і відчувати прекрасне в образотворчому мистецтві,

вміння створювати прекрасне в галузі живопису, графіки, скульптури починає формуватися в процесі власної образотворчої діяльності, під час пізнання образотворчого мистецтва.

Твори образотворчого мистецтва мають багато переваг порівняно з іншими видами мистецтва: наочність, доступність для розуміння, конкретність, здатність у яскравій формі показувати сучасне, минуле, майбутнє, здатність розкривати найрізноманітніші явища навколишньої дійсності.

Усе це дає великі можливості для використання образотворчого мистецтва в системі естетичного виховання при вивченні усіх предметів початкової школи на більшості уроків та в позакласній виховній роботі.

Декоративно-прикладне мистецтво – особлива галузь художньої діяльності, у продуктах якої призначення досягнення практичної мети органічно зливається з формальним рішенням, що має естетичну значущість. Даний вид мистецтва є одним із найдавніших видів художньої творчості, який активно розвивається і тепер. Він існує у предметах побуту, які створені за законами краси. Ці речі є не тільки корисними, але й прекрасними, вони мають свій стиль та художній образ, який відтворює їх призначення і несе узагальнену характеристику типу життя й світогляду народу та епохи.

Декоративно-прикладне мистецтво є національним за своєю природою, воно народжується із звичаїв, навичок, вірувань народу та безпосередньо наближається до його виробничої діяльності, його побуту [10, с. 138–139].

Позитивною особливістю цього мистецтва є залучення дітей до прекрасного через різноманітні форми, які органічно влітаються в повсякденне життя, побут, одяг, житло родини – розмальовані декоративні тарілки, різьблені з дерева речі, художні вироби з глини (глечики, миски, макітри, малі форми скульптури, кахлі), прикраси одягу, різні види тканини. Цінність будь-якого мистецтва, зокрема і народного, визначається багатством засобів, за допомогою яких втілюються певні ідеї. У цілому саме у співвідношенні мистецтва з життям виявляється його естетична цінність як могутнього засобу освоєння і перебудови світу. Тому звернення до національного є на сьогодні одним із головних засобів нашого самозбереження.

Використання декоративно-прикладного мистецтва в навчальному процесі суттєвий вклад у формування морально-естетичного світогляду молодших школярів. Декоративно-прикладне мистецтво становить собою величезний досвід розвитку народу та його культури, формує глибоку повагу до джерел, розвиває патріотичні почуття і переконання як результат розуміння своєї належності до нації.

Театр – це особлива форма, вид мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії – вистави [10, с. 152]. Діти молодшого шкільного віку можуть відвідувати ляльковий та драматичний театр. Учні молодших класів з цікавістю дивляться вистави, але не завжди можуть дати їм естетичну оцінку.

Практика показує, що саме в молодшому шкільному віці, слід використовувати природний потяг дитини до мистецтва, можна пробудити в неї інтерес до сценічного мистецтва. Спочатку театр приваблює дітей яскравим видовищем, а згодом з'являється усвідомлений інтерес до театрального мистецтва і театр вносить в життя дитини радісні і хвилюючі моменти. Театр дає можливість дитині пережити високі почуття, стати безпосереднім учасником боротьби за Добро, Красоту, Справедливість. Першочерговий етап залучення дітей до театру пов'язаний переважно з виставами-казками. У дітей молодшого шкільного віку виховується інтерес до цього жанру, вказується на роль казки в моральному та естетичному вихованні.

Психолог Б. Теплов підкреслював, що часто почуття морального характеру за своєю психологічною природою постають основою, на якій розвивається почуття художньої міри, тонкість естетичної оцінки. Можливо, що моральний критерій – закономірний етап естетичного розвитку.

Виставу слід сприймати цілісно. Цілісність сприйняття виступає необхідним етапом естетичного розвитку особистості дитини. Саме цілісність сприйняття дає дитині можливість досягати незвичайної сили співчуття, співучасті і таким чином зрозуміти головне – людський характер, накопичувати досвід почуттів.

Залучаючи дітей молодшого шкільного віку до театрального мистецтва, ми сприяємо розширенню рівня знань з історії театру, рівня знань про засоби сценічної виразності акторів (сценічна мова, рух пластика, міміка), вміння оцінювати рівень довершеності художнього образу, який створюється на театральній сцені, усвідомленні міри гармонійності складових вистави (художнє оформлення, музичний супровід, освітлення, костюми), розуміння змісту ролі, яку виконують актори.

Режисер Луїсвільського (США) дитячого театру, драматург, автор книги «Дитячий театр: філософія і метод» М. Гольдберг обґрунтовує загальнометодологічні підходи щодо виховної ролі театральної діяльності та впровадження у навчальну практику загальноосвітніх шкіл програм з театральної справи та практики, що сприяє естетичній освіті та вихованню підростаючого покоління [6, с. 4].

Отже, мистецтво відіграє важливу роль у всебічному гармонійному розвитку особистості молодшого школяра. Усі види мистецтва сприяють розвитку здібностей розуміти прекрасне у мистецтві та повсякденній дійсності, виробленню системи художніх уявлень, поглядів, переконань. Мистецтво приносить дітям естетичну насолоду, впливає на весь їх духовний світ.

Школа здійснює естетичне виховання завдяки тому, що різні види мистецтва взаємодіють між собою. Ця взаємодія ґрунтується на міжпредметних зв'язках різних шкільних дисциплін, наприклад, літератури, образотворчого мистецтва і музики. При цьому здійснюється естетичне виховання школярів за

рахунок розкриття краси науки, праці, фізичної культури, естетики взаємин у шкільному колективі.

1. Везумська О. М. Естетичний розвиток учнів початкових класів / О. М. Везумська // Таврійський вісник освіти. – 2011. – № 4 (36). – С. 109–116.
2. Велика психологічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psychology.academic.ru>.
3. Лихачев Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников : учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. / Б. Т. Лихачев. – М. : Просвещение, 1985. – 175 с.
4. Киященко Н. И. Искусство и духовный мир человека / Н. И. Киященко, Н. Л. Лейзеров. – М. : Знание, 1983. – 63 с.
5. Збірник нормативних документів з освіти та виховання / Упоряд. З. М. Онишків; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 172 с.
6. Goldber M. Aesthetic Development: A Position Paper // Children's Theatre Review. – 1985, Vol. 34. – N 1. – P. 3–6.
7. Основы эстетического воспитания: пособие для учителя / [Ю. Б. Алиев и др.]; Под ред. Н. А. Кушаева. – М. : Просвещение, 1986. – 240 с.
8. Эстетическое воспитание школьников: вопросы теории и методики / под ред. М. Д. Таборидзе. – М. : Педагогика, 1988. – 101 с.
9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори в 5 томах. Т. 3. К. : Радянська школа, 1977. – 557 с.
10. Естетика : навч. посібн. / [М. П. Колесніков та ін.]; за ред. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 205 с.

Рецензент: д.психол.н., професор Ставицький О. О.